

РЕМІНІСЦЕНЦІЇ ТЕОРІЇ РЕВОЛЮЦІЇ У РЕТРОСПЕКТИВНО-ПОЛІТОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

REMINISCENCES OF THEORY OF REVOLUTION IN RETROSPECTIVE POLITICAL SCIENCE DISCOURSE

Вонсович С.Г.,

доктор політичних наук,

доцент кафедри політології та філософії

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Статтю присвячено аналізу окремих концепцій та теоретико-методологічних аспектів вивчення теорії революції у ретроспективно-політологічному дискурсі.

Визначено етапи генезису теорії революції, розкрито їх зміст та з'ясовані особливості зазначених концепцій. Обґрунтовано, що перше покоління дослідників розглядали революції як переломні точки в історії, однак природні теорії революцій не змогли пояснити причини революційних процесів та визначити умови їх успішності. Розкрито зміст і значення теоретичних положень ціннісного консенсусу, акторно-орієнтованих теорій, структурних теорій революції, інтегративних та агрегативно-психологічних теорій та структурної теорії революції у формуванні загального ландшафту теоретико-методологічної бази. Доведено, що у теорії революції ХХ ст. вагому роль відіграє аналіз структурних причин революцій, насамперед для спільнот, які перебувають у схожих умовах розвитку та/або визначаються культурно-історичними особливостями. З'ясовані та визначені тенденції, які вийшли на перший план або суттєво проявили себе саме у ХХ ст. і вплинули на формування концепцій та понятійного апарату теорії революції. «Аналоги революції» розглядаються як політичні та соціальні перевороты, що мають на меті зміну / заміну політичного режиму й здійснення глибоких перетворень у політико-соціальній структурі суспільства. Актуалізовано критерії «хвиль революцій» та визначено їх види. Конкретизовано, що «мотиваторами» появи революційних хвиль стають / можуть бути потужні світ-системні події або зміни, що мають культурно-ідеологічний аспект. При цьому та чи інша світ-системна подія (наприклад, світова війна, пандемія) разом із революціями містить потужний потік інших множинних змін, за чого революційна хвиля стає лише частиною загального процесу змін.

Ключові слова: теорія революції, хвилі революції, теорія політики, аналоги революції, світ-системні трансформації.

The article deals with the analysis of some concepts, theoretical and methodological aspects of studying theory of revolution in retrospective political science discourse.

The stages of the genesis of theory of revolution are determined, their content is revealed and the peculiarities of these concepts are clarified. It is grounded that the first generation of researchers considered revolutions as turning points in history, but natural theories of revolutions could not explain the causes of revolutionary processes and determine the conditions for their success. The content and significance of theoretical statements of value consensus, actor-oriented theories, structural theories of revolution, integrative and aggregative-psychological theories and structural theory of revolution in the development of general environment of the theoretical and methodological base are revealed. It is proved that in theory of revolution of the XXth century an important role is played by the analysis of the structural causes of revolutions, first of all, for communities being in similar conditions of development and/or are determined by cultural and historical features. The most important or significant trends that manifested themselves in the XXth century and influenced the development of concepts and conceptual apparatus of theory of revolution were clarified and identified. "Analogues of the revolution" with their peculiar features are viewed as political and social upheavals aimed at changing/replacing the political regime and the implementation of profound changes in the political and social structure of society. The criteria of "waves of revolutions" have been modernised and given in accordance to their types. It is specified that the "motivators" of the appearance of revolutionary waves are/can be: the powerful world-system events or changes with a cultural and ideological aspect. In this case, one or another world-system event (for example, world war, pandemic) together with revolutions contains a powerful flow of other numerous changes, for which the revolutionary wave becomes only part in the general process of changes.

Key words: theory of revolution, waves of revolution, political theory, analogues of revolution, world-system transformations.

Постановка проблеми. Термін «революція» є однією з найважливіших категорій політичної науки. Оскільки саме ця форма протесту пов'язується із ключовими і, що найголовніше, потенційно прогресивними змінами режимних засад різних політичних устроїв. Проте більшість аналогів виходили за рамки класичної революційної матриці. Отже, дослідження теорій революцій є актуальним, виходячи як з теорії, так і з практики,

оскільки дає можливість науковцям і політикам виявляти тенденції, закономірності, особливості, формулювати причинно-наслідкові зв'язки транзитів і трансформацій суспільно-політичної матриці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема, що окреслена у назві статті, є актуальною для політологів, істориків, філософів, соціологів і психологів. Серед досліджень цього напрямку варто відзначити праці Л. Грініна, М. Роз-

ова, Б. Ісаєва, Е. Шульца. Також долучилися до аналізу окремих теоретичних аспектів революції й українські науковці: в контексті транзитології і революційних подій в Україні: С. Вонсович, Ю. Мацієвський, А. Колодій, О. Фісун; у контексті теорії модернізації та дослідження філософських аспектів теорії насильства: Т. Бевз, Г. Гиря, В. Слюсар, Г. Кравець, Т. Хомич, О. Бобина, О. Воронянський тощо. Для нашого дослідження мали значення напрацювання з новітньої теорії революції Дж. Голдстоуна, С. Сандерсона, Дж. Лаусона, К. Бека, С. Гантінгтона, Т. Скокпол, Т. Гара, Ф. Холідея, Р. Снайдера, Ч. Тіллі.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проблема аналізу концептів революції, особливо у ХХ ст., вимагає переосмислення співвідносно із сучасними протестними рухами та глобальними системними викликами. Це потребує належної темпоральності задля вироблення загального бачення принципів систематизації концепцій революцій у політологічному дискурсі. Змінюваність теоретико-категоріального апарату, завдань та цілей концепцій вимагає наукової рефлексії у цій царині, що й викликало потребу цього дослідження.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Завданням статті є систематизація концепцій й підходів, які складають теорію революції у ретроспективно-політологічному дискурсі; з'ясування логіки досліджень концепцій та специфіки революцій у ХХ столітті, а також розкриття змісту нових понять, які доповнюють теорію революції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток класичних теорій революцій відбувався в зарубіжній філософії, соціології та політології. Вважається, що теорії революції розвивалися в кілька етапів. На кожному з таких етапів панувало певне бачення передумов і особливостей революцій, а самі теорії революції мали різні концептуальні витоки. Поява проблематики революції в суспільствознавстві пов'язується з класичними працями А. де Токвіля, К. Маркса і Ф. Енгельса, К. Каутського, А. Грамші, Г. Лебона та інших. Роботи класиків створили своєрідну підставу для розвитку теорій революції у ХХ ст. Новітній етап вивчення західними дослідниками проблеми революції почався у 20–30-х роках ХХ століття та визначався студіями П. Сорокіна, Л. Едвардса, Д. Петті, К. Брінтона (природна теорія революції) та філософсько-історична інтерпретація (Х. Арентт та Дж. Ханна). У 50–60-х роках сформувалися два теоретичні напрями: теорія системного / ціннісного консенсусу (Н. Смелзер, Ч. Джонсон) та агрегативно-психологічний підхід (Дж. Девіс, Т. Гарр). У 70–80-х роках з'явилися теорія модернізації С. Гантінгтона, теорія ресурсної мобілізації Ч. Тіллі, теорія

елітної революції Е. Трімбергера та структурний підхід Т. Скокпол. Сучасні дослідження пов'язані з іменами Ш. Ейзенштадта (структурний функціоналізм), П. Штомпки (теорія соціального становлення) та Дж. Голдстоуна (демографічно-структурна теорія).

Загалом перше покоління дослідників (П. Сорокін, Л. Едвардс, К. Брінтон) розробило модель базової інтерпретації феномену революцій, виділивши спільні риси, етапи і характеристики на основі аналізу «великих» революцій (англійської, французької, російської, американської). Вони розглядали революції як переломні точки в історії, однак природні теорії революцій не змогли пояснити причини революційних процесів та визначити умови їх успішності.

Теоретики напряму ціннісного консенсусу Н. Смелзер та Ч. Джонсон, попри те, що представляли один підхід, мали різні погляди на категорію «політична революція». Зокрема, Н. Смелзер розглядав революцію у контексті системної теорії суспільства, яка передбачала виникнення ціннісно-орієнтованих рухів і мобілізації, тоді як Ч. Джонсон концентрував увагу на вивченні причин виникнення революційної ситуації як такої. Концепція Ч. Джонсона поєднує у собі аналіз структурних компонентів революції з аналізом ціннісно-нормативного еквілібріуму соціокультурної системи та аналізом випадкових компонентів, що приносяться релятивізмом взаємодії та політичного вибору революційних акторів.

Агрегативно-психологічні, або акторно-орієнтовані теорії (психоаналітичні теорії, теорії фрустрації-агресії Дж. Дейвіса і Т. Гарра) концентруються на проблемі комплексних мотиваційних орієнтацій, залишаючи сферу поведінкових рефлексів, або базових (фундаментальних) інстинктів. Вони ставлять питання: які індивіди чи групи здійснюють революційні дії і чому? Ці теорії не пропонують завершеного пояснення революційної ситуації, революційного насильства або результатів революції; натомість вони акцентують увагу на напрузі між революційним авангардом і масами, внеску конкретних особистостей у перебіг революції, звертають увагу на те, що революційні лідери практично ніколи не рекрутуються із класів, які розглядаються як революційні актори.

Структурні теорії революції (С. Гантінгтон, Б. Мур, Т. Скокпол) є протилежністю акторсько-орієнтованим теоріям. Для них революції – це виклики, що формують перед людиною аномальні ситуації. У таких теоріях відсутня революційна ідеологія, девіантні індивіди і лідери, загалом «людський чинник». Головною потугою теорій є усвідомлення того, чому одні революції є важливішими за інші. Йдеться про концепції, які вбачають «порядок і прогрес» в історії людства. Недоліком вказаних теорій є неспроможність справитися з тими

політичними змінами, що ними ж і визначаються. Зазвичай структурні теорії виділяють підклас «класичних», «великих» революцій, але очікуваний результат відтермінується до зміни поколінь.

Мейнстрім досліджень революцій складають інтегративні теорії (К. Брінтон, Н. Смелзер, Р. Дал) як синтез двох попередніх теорій. Для інтегративних теорій характерним є виявлення та розуміння джерел суспільних рухів, їхній ідеологічний «контент», структурні аспекти, джерела рекрутування і сфера охоплення. Важливим є дослідження чинників, які змушують революційні рухи досягати соціальних змін за допомогою реформ, трансформувати суспільство через революцію, як і у який спосіб утворюється такий рух, шлях його перебігу, життєвий цикл або стадії революційних рухів тощо. Головною проблемою є неспроможність враховувати факти, що не вписуються у їхні схеми. Структурна теорія революції (Т. Скокпол, Е. Трібмергер) з'явилася внаслідок проблем, що впливають на стабільність держав та їхньої економічної, політичної та соціальної структури, а також потреби в аналітиці цих особливостей. Її дослідники виокремлюють необхідні та достатні умови революції: конфлікт між традиційними елітами та державою; міжнародний тиск з боку розвинутих країн; організована масова мобілізація знизу, яка націлена проти представників центральної влади на місцях [1].

Аналіз наукової літератури, що стосується революцій ХХ ст., представлено, зокрема, у працях [2; 3; 4; 5; 6; 7]. Автори досліджують як окремі революції, так і їх типологію (соціалістичні і анти-соціалістичні), а також революції у певних регіонах чи зумовлені особливою формою політичної боротьби (наприклад, партизанського руху) тощо. Тема теорії революції й революційного процесу ХХ ст. суттєво пов'язана з різними світ-системними аспектами і має важливе геополітичне значення. При цьому суттєву роль відіграє аналіз структурних причин революцій, насамперед для спільнот, які перебувають у схожих умовах розвитку та/або визначаються культурно-історичними особливостями (див., наприклад, [8; 9]).

Аналіз наукової літератури дає підстави для виокремлення тенденцій, що вийшли на перший план або суттєво проявили себе саме у ХХ ст. і вплинули на формування концепцій та понятійного апарату теорії революції. По-перше, посилюється прагнення досягати радикальної соціальної рівності у радикальний спосіб, а також цілеспрямованого усунення причин соціальної нерівності. Це відобразилося у зростанні впливу соціалістичних ідей, зокрема вимог скасування приватної власності. Ідеї рівності перед законом, що поширювалися з кінця ХVІІІ і ХІХ ст., переросли у вимогу рівності вже за рівнем споживання. По-друге, у ХХ ст. проявилася тенденція

переміщення головних осередків революцій центру світ-системи на напівпериферію або навіть на периферію. По-третє, в результаті виникли або поширилися нові типи революцій, спочатку соціалістичні, потім антисоціалістичні. Також виникли, за Гантінгтоном [10], східний тип революції (як формат – релігійний) та особливий тип революції «правого» спрямування у фашистській Італії, націонал-соціалістичній Німеччині та в інших диктаторських режимах Європи 1920–1930-х років. По-четверте, суттєво змінився характер революційних дій, зокрема значно поширилася у темпоральному плані роль партизанської війни.

У ХХ ст. посилюється вплив зовнішніх чинників, які прискорювали розвиток внутрішньої кризи та посилювали становище правлячих сил, сприяли зростанню революційних настроїв та виступали важливою чи найважливішою умовою виникнення та/або перемоги революції. Зазначимо, що зв'язок між революціями і війнами ніколи не був таким сильним, як у ХХ ст. [11; 12; 13; 14]. Також революції зумовлювалися геополітичними чинниками, зокрема світовими війнами та їх наслідками. До історичного процесу залучалися як суб'єкти нові спільноти, розвиток яких: а) був далеким від центру світ-системи (і, відповідно, магістрального шляху історичного процесу); б) спільноти часто підтягувалися за рахунок світ-системних процесів до вищого рівня, відповідати якому їм було складно. Це зумовлювало спроби зробити у вказаних спільнотах революції на кшталт західних. Але їхня недорозвиненість і своєрідна соціальна структура породжували зростання числа особливих революційних подій, які можна назвати «аналогами революцій», – революційних за значимістю, формами та методами перетворень та масштабом мобілізації мас, але не за формою здійснення соціально-політичного перевороту. «Аналоги революції» розглядаються як політичні та соціальні перевороти, що мають на меті зміну / заміну політичного режиму та здійснення глибоких перетворень у політико-соціальній структурі суспільства. Варто вказати на суттєві ознаки «аналога революції». По-перше, здійснення переходу влади не шляхом мобілізації мас та протестних акцій щодо наявного уряду, а шляхом приходу до влади внаслідок військового перевороту, змови чи палацового перевороту, нарешті, під час політичних виборів тощо). По-друге, ефект наступної вже в процесі соціально-політичних перетворень мобілізації мас [15; 16]. Зокрема, в 1950–1960-і роки в Арабському світі відбувся ряд військових переворотів, які сприяли масштабним революційним змінам. Націонал-соціалістичний транзит Німеччини також можна розглядати як своєрідний «аналог революції», як і трансформації у ПАР 90-х роках. Залучення у науковий вжиток поняття «аналоги революцій» є важливим, оскільки воно

є суттєвим для розуміння революційного процесу загалом і його окремих аспектів; уточнюється характер зміни вектора революційного процесу у різні періоди і в різних регіонах.

В окремі періоди минулого століття революції відбуваються хвилеподібно, охоплюючи за відносно короткий проміжок часу не одну, а декілька країн. При цьому систематичний аналіз революційних хвиль охоплює саме останнє десятиліття [17]. Щодо поняття «хвилі революцій» у сучасній науковій думці ще відсутній «універсальний» підхід. Зокрема, К. Бек виділяє п'ять хвиль у ХХ столітті: демократичні революції початку сторіччя; революції, зумовлені Першою світовою війною; фашизм; революції, пов'язані з Другою світовою; антисоціалістичні / антикомуністичні революції 1989 та пізніших років [18]. Дж. Голдстоун визначив таку саму кількість хвиль революцій ХХ ст., але змінив їх змістове навантаження: антиколоніальні революції 1950–1970 років; соціалістичні 1945–1979 рр.; національні революції на Близькому Сході і у Північній Африці 1952–1969 рр.; ісламські революції в Ірані, Судані, Афганістані 1970–1980 рр.; антикомуністичні революції в СРСР і у Новій Східній Європі. Інші дослідники, досить широко трактуючи поняття революції, виокремлюють 26 хвиль, додаючи до них заколоти і народні повстання [19, с. 76–78].

Аналіз загальних рис революцій ХХ ст. показує їх відмінність від минулих, що характеризується зміщенням революційної активності з центру світ-системи до її периферії. Також «хвилі революцій» мають критерії: реальний зв'язок у межах світ-системи зі спільними чинниками; одна хвиля включає не менше 4–5 революцій; якщо революції відбуваються в межах однієї великої держави, революційна хвиля відсутня; визначається часовий інтервал революційних подій, який включає не більше 10 років між початком першої і другої події; відсутність «перекриття хвиль» революції, за чого в один хронологічний період може бути лише одна хвиля. На підставі цих критеріїв визначається 5 хвиль революцій. Перша – 1905–1911 рр. (зміна суспільної свідомості внаслідок модернізації Туреччини, Персії, Китаю). Світ-системні події, зумовлені колоніальним поділом світу і боротьбою за його переділ, а також процесами модернізації пригноблених країн, стали найзагальнішою причиною та первинним тригером цих революцій. Друга – 1917–1923 рр., зумовлена наслідками Першої світової війни, руйнацією чотирьох імперій, піднесенням національного та національно-визвольного руху. Третя – 1930–1938 рр., пов'язана із світовою економічною кризою. У межах цієї хвилі серед революційних подій фіксуються «аналогії революцій». Серед значимих революцій виокремлюються іспанська (1931–1939 рр.) і аналог «правої» револю-

ції у Німеччині (1933–1937 рр.) та в ряді країн Європи. Четверта – 1943–1949 рр., визначається результатами Другої світової війни і поєднує соціалістичні і національно-визвольні революції. П'ята хвиля – 1989–1996 рр., включала антикомуністичні революції в країнах Нової Східної Європи і в республіках СРСР. «Мотиваторами» появи революційних хвиль стають / можуть бути потужні світ-системні події або зміни, що мають культурно-ідеологічний аспект (світова війна, світова пандемія, світова економічна криза, потужна переможна революція, розвал / ослаблення великої імперії чи центру коаліції тощо). При цьому та чи інша світ-системна подія (наприклад, світова війна, пандемія) разом із революціями містить потужний потік інших множинних змін, за чого революційна хвиля стає лише частиною загального процесу змін.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, усі революційні концепції виникають із того або іншого бачення причин, цілей, неодмінних параметрів революції. Сучасні дослідження революцій не завжди розглядають їх у зв'язку із іншими політичними подіями, пов'язаними з насильницькими та/або значними змінами у політичному режимі, соціально-політичному устрої тощо, які є спорідненими за багатьма ознаками революцій, але не підпадають під їх конвенційне визначення. Це створює значні розбіжності щодо визначення революцій та віднесення тих чи інших подій до революцій. У першій половині ХХ ст. революції ще відіграють роль одного із важливих засобів поступального суспільного розвитку, як локального, так і світового. За їх допомоги йде пошук еволюційно найперспективнішого шляху розвитку світ-системи загалом. Серія націонал-соціалістичного і фашистських транзитів у європейських спільнотах 1920–1930-х років засвідчує слабкість демократичних інститутів, які постали внаслідок революцій, нестабільність демократичної влади, тенденції просування до автократії чи диктатури. У першій половині ХХ ст. відбулися революції, зумовлені військовими поразками. Натомість у другій половині століття поширюються революції, пов'язані з партизанською боротьбою (в Азії та Африці, тоді як у Латинській Америці партизанські війни відбувалися з початку ХІХ ст.). Навпаки, у другій половині ХХ ст. завдяки реформам, проведеним окупаційною владою у Японії, Німеччині, Південній Кореї, а також інтеграції Європи, стійкість демократії зростала. Проте і в другій половині ХХ ст., і на початку ХХІ ст. нестійкість демократичної влади та процедур, введених або змінених в результаті революцій, як і раніше, простежувалася в країнах «третього світу». Наприкінці ХХ ст. проявилися риси «оксамитових» та почали окреслюватися риси «кольорових» революцій ниніш-

нього століття. Проте у другій половині ХХ ст. стало позитивним трендом, оскільки в результаті революцій як способів просування світового історичного процесу почала зменшуватися, що і з меншими жертвами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Skocpol T. Revolution: A Structural Analysis. *Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies*. 1986. P. 59–65.
2. Goldstone J.A. Toward a Fourth Generation of Revolutionary Theory. *Annual Review of Political Science*. 2001. Vol. 4. P. 139–187. <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.4.1.139>.
3. Sanderson S.K. *Revolutions. A Worldwide Introduction to Social and Political Contention*. Second Edition. London: Routledge. 2016. 272 p.
4. Lawson G. 2016. Within and Beyond the “Fourth Generation” of Revolutionary Theory. *Sociological Theory*. Vol. 34. No. 2. P. 106–127. <https://doi.org/10.1177/0735275116649221>.
5. Beck C.J. The World-Cultural Origins of Revolutionary Waves: Five Centuries of European Contention. *Social Science History*. 2011. Vol. 35. No. 2. P. 167-207. <https://doi.org/10.1017/S0145553200011482>.
6. Гринин Л.Е., Исаев Л.М., Коротаев А.В. Революции и нестабильность на Ближнем Востоке. Москва: Учитель. 2016. 384 с.
7. Шульц Э.Э. Теория революции: Революции и современные цивилизации. Москва: Ленанд/URSS. 2016. 400 с.
8. Гринин Л.Е. Русская революция и ловушки модернизации. *Полис. Политические исследования*. 2017. № 4. С. 138-155. <https://doi.org/10.17976/jpps/2017.04.10>.
9. Zinkina J., Christian D., Grinin L., Ilyin I., Andreev A., Aleshkovski I., Shulgin S., Korotayev A. A Big History of Globalization. The Emergence of a Global World System. Cham, Switzerland: Springer. 2019. 284 p. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-05707-7>.
10. Huntington S.P. *Political Order in Changing Societies*. New Haven, CT; London: Yale University Press. 1968. 448 p.
11. Halliday F. War and Revolution. – Revolution. International Dimensions. Ed. by M.N. Katz. Washington, DC: CQ Press. 2001. P. 63–74.
12. Arendt H. *On Revolution*. New York: Penguin Classics. 2006. 368 p.
13. Skocpol T. *Social Revolutions in the Modern World*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. 1994. 368 p.
14. Walt S.M. A Theory of Revolution and War. *Revolution. International Dimensions*. Ed. by M.N. Katz. Washington, DC: CQ Press. 2001. P. 32–62
15. Tilly Ch. *European Revolutions, 1492-1992*. Cambridge, MA: Blackwell. 1996. 262 p.
16. Goldstone J.A. *Revolutions. A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press. 2014. 168 p.
17. Goldstone J.A. The Longue Durée and Cycles of Revolt in European History. *Early Modern History and the Social Sciences. Testing the Limits of Braudel’s Mediterranean*. Ed. by J.A. Marino. Kirksville, MO: Truman State University Press. 2002. P. 169-189.
18. Beck C.J. The World-Cultural Origins of Revolutionary Waves: Five Centuries of European Contention. – *Social Science History*. 2011. Vol. 35. No. 2. P. 167-207. <https://doi.org/10.1017/S0145553200011482>.
19. Розов Н.С., Пустовойт Ю.А., Филиппов С.И., Цыганков В.В. Революционные волны в ритмах глобальной модернизации. Москва : URSS. 2019.408 с.